

*Αγροτικό περίσσειμα και ο ρόλος του κράτους γύρω στο 1300*

Όταν στις 24 Μαΐου 1328 ο Ανδρόνικος Γ' Παλαιολόγος μπήκε νικητής στην Κωνσταντινούπολη δίνοντας έτσι τέλος στον μακρό εμφύλιο πόλεμο με τον παππού του Ανδρόνικο Β', πραγματοποιήθηκε λαϊκή εξέγερση, κατά την οποία λεηλατήθηκαν, ως συνήθως, τα πλούσια σπίτια της πρωτεύουσας. Το βράδυ εκείνο, γράφει ο Νικηφόρος Γρηγοράς<sup>1</sup>, ο πλούτος των λαμπρότερων οίκων άδειασε και τα σπίτια απέμειναν ερείπια, παίγνια στα χέρια των δημοτών (*δημοτικὸν ἄθρυμα*). Κυρίως λεηλατήθηκε το σπίτι του μεγάλου λογοθέτη, του Θεόδωρου Μετοχίτη, του πιο στενού συνεργάτη του ηττημένου αυτοκράτορα: πήραν και όσα χρήματα βρήκαν στο σπίτι του και όσα αυτός είχε προλάβει να παραδώσει για φύλαξη σε φίλους· γιατί βρέθηκαν οι έγγραφες αποδείξεις των καταθέσεων· άλλα πήγαν στο βασιλικό ταμείο του Ανδρόνικου Γ' και άλλα τα μοιράστηκαν οι δημότες. Κι ο Μετοχίτης, ο πιο ευδαίμων άνθρωπος μετά τον βασιλέα, κατέληξε πάμπτωχος, κι αυτός και τα παιδιά του.

Και υπήρχαν διάφοροι μεμψίμοιροι που έλεγαν διάφορα, και ότι τα χρήματα αυτά ήταν το αίμα και το δάκρυ των φτωχών· ο Μετοχίτης τα είχε πάρει είτε ως πληρωμή, είτε ως δώρο (*συνεισφερόμενά τε καὶ χορηγούμενα*), από εκείνους που είχαν αναλάβει για λογαριασμό του δημοσίου την οικονομική διαχείριση (*διοίκησιν*) διάφορων ρωμαϊκών πόλεων και χωρών: αυτοί μεν ήσαν ανελέητοι προς τους δύστυχους Ρωμαίους, και τους μεταχειρίζονταν σαν να ήσαν αγορασμένοι δούλοι, ο δε Μετοχίτης δεν επέτρεπε σε κανένα να καταφύγει στον βασιλέα· κι έτσι, το μεγάλο αυτό κακό έμενε ατιμώρητο. Έλεγαν λοιπόν οι μεμψίμοιροι –και ήταν πολλοί οι μεμψίμοιροι– πως ο οφθαλμός της δίκης δεν κοιμήθηκε ως το τέλος αλλά εξανέστη και, έστω και καθυστερημένα, του επέβαλε την δίκαια τιμωρία.

Ο Θεόδωρος Μετοχίτης είναι ο πιο διάσημος χορηγός τέχνης της εποχής των Παλαιολόγων. Η διακόσμηση της Μονής της Χώρας ασφαλώς κόστισε τεράστια ποσά, που μόνο ο «πιο ευδαίμων άνθρωπος μετά τον αυτοκράτορα» θα μπορούσε να διαθέσει. Ο ίδιος ήταν άνθρωπος εξαιρετικής κοιλτούρας. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς θαύμαζε την μνήμη και την καθαρότητα της σκέψης του, τον παρομοίαζε με ζώσα βιβλιοθήκη, απορούσε με το πώς άντεχε την ημέρα να ασχολείται με την

1. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ιστορία*, έκδ. Βόννης, I, 425-426.

διακυβέρνηση της χώρας και το βράδυ να επιστρέφει στις μελέτες του, λες και ήταν ένας λόγιος, ένας «σχολαστικός», που δεν είχε επαφή με την πραγματική ζωή<sup>2</sup>. Το μεγαλύτερο μέρος των νεότερων μελετητών που ασχολήθηκαν με το έργο του συμφωνούν με την εκτίμηση αυτή<sup>3</sup>. Δεν υπάρχει αμφιβολία για το ότι είχε σημαντική προσωπική περιουσία, και ότι η περιουσία αυτή αυξήθηκε όταν συμπεθέρισε με τον αυτοκράτορα. Η αλματώδης αύξηση της περιουσίας του όμως ήλθε με την άσκηση της εξουσίας, όπως το κατήγγειλαν και οι μεμψίμοιροι του 1328.

Πραγματικά οι πηγές του ΙΔ' αι. συχνά αναφέρονται σε άτομα που απέκτησαν υπερβολικά πλούτη επειδή άσκησαν διοικητική και δημοσιονομική εξουσία στις επαρχίες της αυτοκρατορίας. Το πιο χτυπητό παράδειγμα είναι του γνωστού και από αγιορειτικά έγγραφα πρωτοκνηγού Ιωάννη Βατάτζη (†1345), που, *ἐξ ἀσήμεν γένους ὑπάρχων, πλούσιος ἐξ ἀπογραφικῶν ἐγεγόνει ἐμποριῶν* – δηλαδή πλούτισε επειδή νοίκιασε πολλές φορές την απογραφή επαρχιών, την μια μετά την άλλη, αναζητώντας όλο και μεγαλύτερες και αποδοτικότερες επαρχίες, μέχρι που στο τέλος αγόρασε, έναντι υψηλού τιμήματος, την διοίκηση της Θεσσαλονίκης<sup>4</sup>. Ο Βατάτζης και οι πολυάριθμοι όμοιοί του βρίσκονταν ένα σκαλί πιο κάτω από τον Θεόδωρο Μετοχίτη. Αυτοί εκμεταλλεύονταν ανελέητα τους φορολογούμενους και δωροδοκούσαν τους κορυφαίους κρατικούς λειτουργούς, όπως ο Μετοχίτης, για να εξασφαλίσουν την προστασία τους.

Η διαφθορά της διοίκησης του Ανδρονίκου Β' καταγγέλθηκε από τους συγχρόνους του και απετέλεσε ένα από τα κύρια επιχειρήματα του Ανδρονίκου Γ' όταν επαναστάτησε κατά του παππού του το 1321<sup>5</sup>. Η διεφθαρμένη όμως αυτή διοίκηση κατόρθωσε να εξασφαλίσει σημαντικά χρηματικά αποθέματα στο κρατικό ταμείο<sup>6</sup>.

Γύρω στο 1300, η βυζαντινή οικονομία βασιζόταν ακόμη κυρίως στην γεωργική παραγωγή. Τα εισοδήματα των ευγενών της εποχής, όσων τουλάχιστον δεν ασχολούνταν με τα κοινά, προέρχονταν κυρίως από το περίσσειμα της παραγωγής της γης τους, που καλλιεργούνταν κυρίως από παρόικους, δηλαδή ενοικιαστές, που κατέβαλλαν στον ιδιοκτήτη ένα μέρος της σοδειάς τους, συνήθως το ένα τρίτο (στα σιτηρά) ή το μισό (στα αμπέλια). Το κράτος εποφθαλμιούσε επίσης το περίσσειμα

2. Γρηγοράς Ι, 271-273.

3. Εξάιρεση: E. de Vries-van den Velden, *Théodore Métochite: une réévaluation*, Άμστερνταμ 1987.

4. Γρηγοράς ΙΙ, 741. Για την σταδιοδρομία του Βατάτζη, βλ. *Actes de Docheiariou*, έκδ. Ν. Οικονομίδης, Παρίσι 1984, 150 (με βιβλιογραφία).

5. Γρηγοράς Ι, σελ. 319, 402· Ιωάννης Καντακουζηνός, έκδ. Βόννης, Ι, 93-94.

6. Angeliki Laiou, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II (1282-1328)*, Cambridge Mass. 1972, 246-247.

αυτό και με την φορολογία ιδιοποιούνταν ένα μέρος του, προκαλώντας καμιά φορά την οικονομική συντριβή των φορολογουμένων.

Με άλλα λόγια, το εισόδημα ενός γαιοκτήμονα εξαρτιόταν και από την προστασία που μπορούσε να προσφέρει στην γη και τους καλλιεργητές του απέναντι στη αυθαιρεσία της διοίκησης και των λειτουργών της. Αυτή η σχέση γαιοκτήμονα - κράτους καθόριζε και τον βαθμό στον οποίο το προϊόν της γης θα επαρκούσε για την δημιουργία αποθεμάτων ικανών για να επιτρέψουν στον γαιοκτήμονα να αποβλέψει στην απόκτηση αγαθών πολυτελείας, που δεν είναι απολύτως αναγκαία - αγαθών όπως τα έργα τέχνης. Αναφέρομαι ειδικότερα σ' αυτά, γιατί, ό,τι θέμα κι αν συζητά ο καθένας μας, το πρόβλημα της τέχνης και της χορηγίας, υπάρχει σαν υδατογράφημα σε όλες τις συζητήσεις ενός συμποσίου για τον Μανουήλ Πανσέληνο και την εποχή του.

Το φορολογικό σύστημα της γης κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο μελετήθηκε σχετικά πρόσφατα από τον J. Lefort<sup>7</sup>, την Αγγελική Λαΐου<sup>8</sup> και τον Ν. Σβορώνο<sup>9</sup>. Επιμέρους διευκρινήσεις βρίσκει κανείς στις νεότερες εκδόσεις εγγράφων, ιδιαίτερα από το Άγιον Όρος. Ως οδηγό για την αναζήτησή μας θα χρησιμοποιήσουμε ένα έγγραφο του 1298, ένα χρυσόβουλλο με το οποίο ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β' επικύρωσε τα κτήματα της μονής της Μεγίστης Λαύρας και τους παραχώρησε φορολογικές απαλλαγές.

Σύμφωνα με αίτηση των μοναχών, ο αυτοκράτορας επικύρωσε όλα τα κτήματα του μοναστηριού, 44 χωριά, αγρίδια και μετόχια, τα οποία αναγράφονται καταλεπτώς<sup>10</sup>. Το χρυσόβουλλο του 1298 επικυρώθηκε τριάντα ένα χρόνια αργότερα, το 1329, από τον Ανδρόνικο Γ' που μόλις είχε αναλάβει την εξουσία στην Κωνσταντινούπολη<sup>11</sup>. Ο νέος αυτοκράτορας, που προφανώς χρησιμοποίησε ως πρότυπο το χρυσόβουλλο του 1298, αναφέρει τα ίδια κτήματα και με την ίδια σειρά προσθέτοντας στο τέλος όσα απέκτησε η Λαύρα στο μεταξύ· αναφέρει και τα ίδια προνόμια και τις ίδιες φοροαπαλλαγές, παραλείποντας μόνο ό,τι είχε στο μεταξύ καταργηθεί.

Από τα κτήματα που αναφέρονται, μόνο ένα, το χωριό Δοξόμπους στο Στρυμόνα, φαίνεται ότι είχε πλήρη φορολογική απαλλαγή. Παλιότερα επιβαρυνό-

7. J. Lefort, *Fiscalité médiévale et informatique: Recherches sur les barèmes pour l'imposition des paysans byzantins au XIVe siècle*, *Revue Historique* 512 (1974), 315-356.

8. Angeliki Laiou-Thomadakis, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire. A Social and Demographic Study*, Princeton N.J. 1977, 158 κ.εξ.

9. *Actes de Lavra IV*, έκδ. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachrysanthou, S. Ćirković, Παρίσι 1982, 153 κ.εξ.

10. *Actes de Lavra II*, αρ. 89.

11. *Actes de Lavra II*, αρ. 118.

ταν με βασικό φόρο (*κεφάλαιον*) ύψους 240 υπερπύρων, στα οποία είχαν προστεθεί άλλα 20 υπερπυρα για *χάραγμα*. Το συνολικό ποσό της φορολογικής επιβάρυνσης, 260 νομίσματα, χαρίσθηκε από τον αυτοκράτορα κατά το παρελθόν και έτσι το μοναστήρι δεν πλήρωνε πλέον τίποτε για το Δοξόμπους.

Ο βασικός φόρος κάθε κτήματος αποτελούνταν από δύο κύριες συνιστώσες.

α) Τον έγγειο φόρο, που βάρυνε τον ιδιοκτήτη της γης· το ύψος του φόρου αυτού εξαρτιόταν από την έκταση και την ποιότητα της γης, στις περισσότερες όμως περιπτώσεις υπολογίζονταν κατ' αποκοπήν με την ταρίφα 1 υπέρπυρο για 50 μοδίους (περίπου 50 στρέμματα) γης διάφορων ποιότητων. Τα αμπέλια, με το υψηλό εισόδημά τους, φορολογούνταν πολύ πιο βαριά. Ο φόρος αυτός που εβάρυνε την ιδιοκτησία και όχι το εισόδημα της γης, εισπραττόταν ακόμη κι αν η γη έμενε ακαλλιέργητη.

β) Τον φόρο των καλλιεργητών, δηλ. των παροίκων που έμεναν στο κτήμα αυτό, που βάρυνε τα πρόσωπά τους και τις οικογένειές τους, τα ζώα τους, τα ακίνητά τους. Ο φόρος των παροίκων, αποκαλούμενος το *οικούμενον*, καταβαλλόταν από αυτούς στον κύριο του κτήματος, ο οποίος με την σειρά του τον πλήρωνε στο κράτος – και φυσικά δεν έχει καμία σχέση προς το ενοίκιο της γης που οι ίδιοι πάροικοι πλήρωναν στον ιδιοκτήτη της γης που καλλιεργούσαν.

Σ' αυτά έρχονταν να προστεθούν διάφορα δικαιώματα χρήσης βοσκοτόπων, που είχαν στην πραγματικότητα μετατραπεί σε απλή φορολογία των ζώων, εφόσον μαζί με τα εννόμια των προβάτων και των χοίρων αναφέρεται και το *μελισσοεννόμιον*<sup>12</sup> ή εισπραξη δικαιωμάτων για την εκμετάλλευση άλλων κοινών αγαθών, όπως τα βελανίδια, ή η ξυλεία· ή άλλοι προσωπικοί έκτακτοι φόροι, για τους οποίους θα μιλήσουμε πιο κάτω.

Ένας τέτοιος έκτακτος φόρος φαίνεται πως ήταν και το *χάραγμα*, το οποίο πλήρωναν ορισμένα μόνο κτήματα. Ενώ τον ΙΑ' αι. η λ. *χάραγμα* δήλωνε το μέρος του κυρίως φόρου που έπρεπε να καταβληθεί σε χρυσά νομίσματα, στα έγγραφα του ΙΓ' αι., αρχίζοντας από το 1259<sup>12</sup>, το *χάραγμα* φαίνεται να δηλώνει ένα συμπληρωματικό φόρο, ή μάλλον μια προσαύξηση της βασικής φορολογίας, της τάξεως, ίσως, του 10%. Και η προσαύξηση αυτή αποκαλείται *έπληρεια* ή *ἀπαίτησις*, δηλ. μπορούσε να εμφανισθεί ως υποχρέωση που εξοφλείται εις είδος ή εις χρήμα. Αναρωτιέται λοιπόν κανείς μήπως το *χάραγμα* διατηρούσε πάντοτε την αρχική του σημασία και μπορούσε να εμφανισθεί είτε ως απαίτηση καταβολής του συνόλου του φόρου σε χρυσά νομίσματα καλής ποιότητας, είτε ως μια προσαύξηση που απήλλασσε τον φορολογούμενο από την υποχρέωση αυτή. Από το χρυσόβουλλο του 1298 μαθαί-

12. *Actes de Lavra* II, αq. 71, στ. 80· *Actes d'Iviron*, έκδ. J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou, V. Kravari, H. Métrévéli, III, Παρίσι 1994, αq. 58, στ. 48.

νουμε πως χάραγμα 25 υπερπύρων είχε επιβληθεί και στα κτήματα της Λαύρας στη Θεσσαλονίκη, όχι όμως στα άλλα κτήματά της. Με άλλα λόγια, όταν μιλάμε για το χάραγμα, φαίνεται πως μπαίνουμε ήδη στον κόσμο του αυθαίρετου, που προκαλούσε τα παράπονα τον ΙΔ' αιώνα.

Σ' αυτό μπορούν να προστεθούν οι άλλες επιβαρύνσεις, που δεν είχαν ακόμη επιβληθεί στα κτήματα της Λαύρας και των οποίων την επιβολή απαγορεύει εκ των προτέρων ο αυτοκράτορας.

1. Η καστροκτισία, η υποχρέωση δηλαδή προσφοράς δωρεάν προσωπικής εργασίας για το κτίσιμο ή την επισκευή ενός κάστρου, υποχρέωση που μπορούσε να μετατραπεί σε χρηματική συνεισφορά. Τέτοιες εξαγορές μαρτυρούνται από τον Γ' αιώνα<sup>13</sup>.

2. Η κατεργοκτισία, αντιστοιχεί υποχρέωση για την κατασκευή πολεμικών πλοίων, που μπορούσε επίσης να εξαγορασθεί<sup>14</sup>. Ειδικά για την κατεργοκτισία το 1298 μπορεί να θεωρηθεί βέβαιο πως έπαιρνε μόνο τη μορφή χρηματικής επιβάρυνσης, δεδομένου ότι ο Ανδρόνικος Β' είχε καταργήσει πριν από χρόνια τον βυζαντινό στόλο<sup>15</sup>.

3. Η εκβολή κονταράτων ή πλώιμων (δηλ. ναυτών), δήλωνε την έκτακτη στρατολόγηση, μεταξύ των χωρικών, ελαφρά οπλισμένων στρατιωτών για μία εκστρατεία<sup>16</sup>. Και στην περίπτωση αυτή επρόκειτο συνήθως για εξαγορά της υποχρέωσης, η οποία μάλιστα μπορούσε να έχει μόνιμο χαρακτήρα. Από τα έγγραφα της Λεμβιώτισσας στη Σμύρνη<sup>17</sup> μαθαίνουμε, πως όταν ο αυτοκράτορας επέβαλε σε μία διοικητική περιφέρεια την υποχρέωση να συνεισφέρει 150 πλώιμους, οι τοπικές αρχές απαίτησαν από το μοναστήρι ενάμιση πλώιμο. Είναι μάλιστα ενδιαφέρον ότι, παρά τις επανειλημμένες αυτοκρατορικές διαταγές, οι κρατικοί υπάλληλοι αρνιούνταν να απαλλάξουν τη μονή από την υποχρέωση αυτή σε σημείο που στο τέλος ο αυτοκράτορας διέταξε ο ένας και μισός πλώιμος να απαιτηθεί από το κτήμα του υπαλλήλου που έκανε την κατανομή της φορολογικής επιβάρυνσης «για να μάθει να μην επιβαρύνει την μονή όταν έρχεται ζημία εις την χώρα». Από την υπόθεση αυτή συνάγεται ολοκάθαρα ότι η απαίτηση πλώιμων είχε μετατραπεί σε πληρωμή τοις

13. S. Troianos, Καστροκτισία. Einige Bemerkungen über die finanziellen Grundlagen des Festungsbaues im byzantinischen Reich, *Βυζαντινά* 1 (1969), 39-57. Πρβλ. Ν. Οικονομίδης, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)*, Αθήνα 1996, 110.

14. Οικονομίδης, *Fiscalité*, 111.

15. Laiou, *Constantinople*, 114 κ.εξ.

16. Οικονομίδης, *Fiscalité*, 114.

17. F. Miklosich-J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi I-VI*, Βιέννη 1860-1890, τόμ. IV, 249 κ.εξ.

μετρητοίς (μόνον έτσι νοείται μισός πλώμιος· άλλωστε μνημονεύονται και τὰ νομίματα τῶν πλωίων)<sup>18</sup>· ὅτι ἡ κυβέρνησις απαιτοῦσε ἓνα ὀρισμένο ποσό, ποῦ ἀντιστοιχοῦσε σε τόσους πλώμιους, ἀπὸ τὴν ἐπαρχία, καὶ ἀφῆνε στους τοπικοὺς υπαλλήλους τὴν κατανομή του ποσοῦ αὐτοῦ στους φορολογουμένους· καὶ ὅτι τὸ ποσό αὐτό, μολονότι υποτίθεται ὅτι κατανεμόταν σύμφωνα με ὀρισμένα ἀντικειμενικά κριτήρια, μπορούσε να μεταφερθεῖ εὐκόλα ἀπὸ τὸν ἓνα φορολογούμενο στὸν ἄλλο – μπορούσε δηλαδή να δώσει ἀφορμὴ σε αυθαιρεσίες καὶ υπερβολές ἐκ μέρους των τοπικῶν υπαλλήλων.

4. Ἡ κατάθεσις (δηλ. υπερχύρων) ποῦ θα γινόταν για να ἐξαγορασθεῖ μια ἀπὸ τις παρακάτω υποχρεώσεις: (α) τὸ μιτάτον<sup>18</sup>, δηλ. ἡ υποχρέωση να φιλοξενήσουν οἱ χωρικοὶ ἓνα στρατιωτικὸ για να διαχεμιάσει· (β) τὸ ἀπληκτον<sup>19</sup>, δηλ. ἡ υποχρέωση να φιλοξενήσουν περαστικούς ἀξιωματούχους ἢ στρατιωτικούς· (γ) τὸ ζευγολόγιον<sup>20</sup>, δηλ. ἡ ἐιδικὴ πρόσθετη φορολογία ποῦ βάρυνε τους παροίκους ποῦ εἶχαν ζευγάρια, ποῦ ἦσαν δηλαδή οἰκονομικά εὐρωστοί· (δ) ἡ ἀγγαρεία των ζευγαριῶν, δηλ. ἡ υποχρεωτικὴ δωρεὰν ἐργασία· (ε) ἡ ἐξαγωγή καὶ μεταφορὰ ἀλατιοῦ, ἐπιβάρυνση ποῦ σχετίζεται με τὴν ὑπαρξὴ μιας ἀλυκῆς.

5. Ἡ κατάθεσις υπερχύρων χάριν αἰτοκρίθου ἢ σταφυλῶν, ἡ ἐξαγορά δηλαδή μιας ἐκτακτῆς συνεισφοράς δημητριακῶν ἢ σταφυλιῶν.

6. Ἡ συνεισφορά για να φιλοξενηθοῦν πρέσβεις ἢ για τὸ διμοδαῖον, δηλ. για τὴν συγκέντρωση δημητριακῶν, δύο μοδίων ἀνὰ ζευγάρι καλλιεργητοῦ<sup>21</sup>.

Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἀπὸ τις ἐπιβαρύνσεις ποῦ ἀναφέραμε μόνο για τὴν τελευταία φαίνεται πὼς προβλεπόταν πὼς θα μπορούσε να εἰσπραχθεῖ καὶ εἰς εἶδος.

Τέλος μνημονεύεται τὸ φονικόν, δηλ. ἡ συλλογικὴ υποχρέωση μιας κοινότητος να πληρώσει πρόστιμο σε περίπτωση ποῦ διαπραχθεῖ φόνος· προσδιορίζεται ὁμῶς ὅτι ἡ ποινὴ αὐτὴ θα ἐπρεπε να βαρύνει μόνο τὸν δράστη καὶ τους συνεργούς του, ὄχι ολόκληρο τὸ χωριό<sup>22</sup>.

Ἀπὸ τὴν στιγμή ποῦ οἱ συνεισφορές γίνονταν κυρίως σε χρήμα, ἡ πόρτα των παρειασπράξεων ἦταν ἀνοικτὴ. Στὸ ἴδιο χρυσόβουλλο ἀναφέρονται καὶ οἱ κρατικοὶ υπάλληλοι ποῦ ἐνδεχόμενα θα απαιτούσαν τις ἐπιβαρύνσεις αὐτές· οἱ κεφαλαικεύοντες, οἱ δούκες ἢ οἱ πράκτορες τῆς ἐπαρχίας· οἱ ἀπαιτηταὶ κοινῶν συνδοσιῶν, δηλ. συνεισφορῶν ποῦ βαρύνουν ὅλο τὸν πληθυσμό· οἱ ἀπαιτηταὶ ἢ ἐξελασταὶ πλωίων,

18. Oikonomidès, *Fiscalité*, 91-92.

19. Oikonomidès, *Fiscalité*, 93-94.

20. Oikonomidès, *Fiscalité*, 84.

21. F. Dölger, *Aus den Schatzkammern des heiligen Berges*, Μόναχο 1948, ἀρ. 37, στ. 52 καὶ F. Dölger, *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, Ettal 1953, 257, σημ. 88.

22. Βλ. Μ. Τουρτόγλου, *Τὸ φονικὸν καὶ ἡ ἀποζημίωσις τοῦ παθόντος*, Ἀθήνα 1960.

ξευγαρίων και κονταράτων· οι εκβολείς αλόγων και λοιπών αχθοφόρων ζώων· οι αποστελλόμενοι διά κτίσιν κατέργων ή κάστρων. Όλοι αυτοί ανέμεναν προσωπικά κέρδη από την άσκηση των καθηκόντων τους. Συνεπώς είχαν κάθε λόγο να επιζητούν την μεγιστοποίηση των εισπράξεών τους, που επιτυγχανόταν κυρίως εις βάρος των μικρών και πτωχών φορολογουμένων, δεδομένου ότι οι μεγάλοι, όπως η Λαύρα ή η Λεμβιώτισσα, είχαν φροντίσει να απαλλαγούν με βασιλική διαταγή από τις έκτακτες αυτές επιβαρύνσεις – και είδαμε πως κι αυτοί οι μεγάλοι συχνά αντιμετώπιζαν αξιοσημείωτες δυσκολίες για να πείσουν τους κρατικούς υπαλλήλους να σεβασθούν τα προνόμιά τους. Αν ο ηγούμενος της Λεμβιώτισσας με την υποστήριξη του αυτοκράτορα δυσκολευόταν τόσο να αποφύγει τον ενάμιση πλώμο, φαντάζεται κανείς τι θα τραβούσαν σε περίπτωση τέτοιας έκτακτης συνδουσίας οι απλοί και απροστάτευτοι χωρικοί του δημοσίου.

Δεν είναι μόνο η έκτακτη φορολογία που μπορούσε να γίνει επαχθής. Το ίδιο μπορούσε να συμβεί και με την τακτική, το ύψος της οποίας βασιζόταν σε εκτιμήσεις του φοροεισπράκτορα. Η ποιότητα της γης, που καθοριζόταν «με το μάτι», μπορούσε να παίξει μεγάλο ρόλο για την αύξηση του έγγειου φόρου. Η ποσότητα της γης μετρούταν με μεθόδους που μας φαίνονται σήμερα ανακριβείς<sup>23</sup>, που επέτρεπαν όμως αναμφίβολα την αυθαίρετη αύξηση των φορολογικών απαιτήσεων, ιδιαίτερα άμα επρόκειτο για γη που απογραφόταν για πρώτη φορά. Αναφέρονται περιπτώσεις που οι υπάλληλοι του κράτους μίκραιναν το σχοινίον με το οποίο μετρούσαν τα κτήματα, ή που έκαναν πολύ μικρά βήματα όταν μετρούσαν αποστάσεις με τον προφανή σκοπό να εμφανίσουν ψευδώς αυξημένη φορολογήσιμη επιφάνεια<sup>24</sup>.

Το πρόβλημα πηγάζει από την αρχή της ενοικίασης των φόρων, η οποία είχε καθιερωθεί ως συνήθης τρόπος ασκήσεως των κύριων δημοσιονομικών λειτουργιών από το κράτος. Γινόταν πλειστηριασμός μεταξύ των ενδιαφερομένων για τα φορολογικά εισοδήματα της μιας ή της άλλης επαρχίας, με βάση το ποσό που η επαρχία αυτή είχε αποδώσει κατά το προηγούμενο έτος. Αυτός που αναλάμβανε να παραδώσει στο κράτος το υψηλότερο ποσό έπαιρνε και την δουλειά και ανελάμβανε ως απογραφεύς ή ως πράκτωρ της επαρχίας. Με τον τρόπο αυτό το εισόδημα του κράτους από την επαρχία έπρεπε θεωρητικά να αυξάνεται κάθε χρόνο, ή τουλάχιστον να διατηρείται συνεχώς σε υψηλό επίπεδο. Από την άλλη πλευρά, ο φοροσυλλέκτης είχε ένα δικαιολογημένο βασικό κέρδος, το οποίο, όπως είναι φυσικό, προσπαθούσε να αυξήσει με κάθε τρόπο – και προφανώς με επιτυχία, όπως αποδεικνύουν οι περιπτώσεις ανθρώπων που πλούτισαν στην υπηρεσία του δημοσίου.

23. Βλ. J. Lefort, *Le cadastre de Radolivos (1103), les géomètres et leurs mathématiques, Travaux et Mémoires* 8 (1981), 269-313.

24. Oikonomidès, *Fiscalité*, 52.

Ο ενοικιαστής των φόρων είναι εξίσου εχθρός για τους μικροκαλλιεργητές και για τους μεγαλοκτηματίες. Εφόσον προσπαθεί να εξυπηρετήσει το δικό του συμφέρον, να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις του προς το κράτος και να εξασφαλίσει για τον εαυτό του το μεγαλύτερο δυνατό εισόδημα, είναι φυσικό πως προσπαθεί να αποσπάσει το μέγιστο δυνατό απ' όπου βρεί. Συγκρινόμενος με ένα μισθοδοτούμενο φοροεισπράκτορα, που απέδιδε στο κράτος όσα εισέπραττε, και ο οποίος ενδεχόμενα υποχωρούσε μπρος σε κάποιον κοσμικό ή εκκλησιαστικό άρχοντα για λόγους κοινωνικούς, ο ενοικιαστής των φόρων εμφανιζόταν πιο «δίκαιος» απέναντι στους φορολογουμένους, αφού επεδείκνυε την ίδια αρπακτικότητα προς όλους. Με άλλα λόγια, ο ενοικιαστής των φόρων, λόγω της αρπακτικότητάς του, αντιμετώπιζε με τον ίδιο τρόπο πλούσιους και φτωχούς.

Στην πραγματικότητα τα πράγματα δεν συνέβαιναν πάντοτε έτσι. Οι πλούσιοι και ισχυροί, οι μεγαλοκτηματίες κοσμικοί και εκκλησιαστικοί, είχαν στενές επαφές με το ίδιο το κράτος και επεδίωκαν να προστατευθούν από τις παρεισπράξεις. Και η προστασία αυτή παρουσιαζόταν με την μορφή προνομίου, το οποίο στην αρχή ήταν η εξαίρεση, αλλά διαδιδόταν και κατέληγε να γίνει ο κανόνας.

Ένα πρώτο προνόμιο είναι η λεγόμενη εξουσία, η απαλλαγή δηλαδή από τις έκτακτες αγγαρείες και συνεισφορές, όπως η καστροκτισία, οι πλώμιοι και οι άλλες που απαριθμήσαμε παραπάνω. Το προνόμιο αυτό, που δεν αφορά την κύρια φορολογική υποχρέωση της γης και των παροίκων, ουσιαστικά αποτελεί μια σημαντική ανακούφιση για τους καλλιεργητές, οι οποίοι θα καλούνταν να προσφέρουν την δωρεάν εργασία και οι οποίοι συνεπώς θα έπρεπε και να πληρώσουν για την εξαγορά της.

Τέτοια εξουσία είχαν οι προνοιάριοι, οι κρατικοί υπάλληλοι δηλαδή, κυρίως οι στρατιωτικοί, που ως αμοιβή της υπηρεσίας τους εισέπρατταν κατευθείαν από ορισμένους φορολογουμένους ό,τι αυτοί κανονικά όφειλαν προς το κράτος. Για τους προνοιαρίους, το κράτος εξασφάλιζε ένα θεωρητικό αλλά εγγυημένο έσοδο, την *ποσότητα* της πρόνοιας, το οποίο ανερχόταν συνήθως σε 70-80 υπέρπυρα για τους βαβαλλαρίους, σε πολύ περισσότερα για τους υψηλούς αξιωματούχους.

Τέτοια εξουσία είχαν συνήθως και οι μεγάλοι και ισχυροί κτηματίες, ιδιώτες ή μοναστήρια. Υπέκλειντο λοιπόν στις έκτακτες αυτές φορολογίες μόνο οι μικροκτηματίες και οι πάροικοι του δημοσίου, όσοι δεν είχαν παραχωρηθεί σε πρόνοια. Ο αριθμός των χωρικών που δεν προστατεύονταν από καμιά εξουσία μίκραινε συνεχώς, καθώς οι πρόνοιες πολλαπλασιάζονταν και η μεγάλη ιδιοκτησία γιγαντωνόταν, και συνεπώς η επιβάρυνση από τις έκτακτες «ζημίες» γινόταν συντριπτική, όταν έφθανε σε μια επαρχία. Κι έτσι παρατηρούμε το φαινόμενο της παραμέλησης των έκτακτων αυτών συνδοσιών, ή της εμφάνισης νέων συνδοσιών που ανταποκρίνονται σε συγκεκριμένη πραγματική ανάγκη, και από τις οποίες απαλλάσσονται πολύ λίγοι.

Όπως, π.χ., το κοκιατικόν, ο φόρος της *coca*, του πλοίου δηλαδή, που απαιτείσε το 1404 ο Μανουήλ Παλαιολόγος όταν προσπάθησε να δημιουργήσει στόλο, και που συνιστώνταν από την υποχρέωση κάθε χωρικού ζευγαράτου να δώσει στο κράτος ένα κοιλό (δηλ. περί τα 34 σημερινά λίτρα) σιτάρι για το παξιμάδι των κατέργων<sup>25</sup>.

Η υπεραπαιτήση των εκτάκτων συνδοσιών οδήγησε στον πολλαπλασιασμό των προνομούχων και στην ουσιαστική μείωση αν όχι κατάργηση των συνδοσιών που είχαν αποκτήσει πλέον αρνητικά αποτελέσματα, εφόσον συνέτριβαν τους λίγους που υπόκεινταν σ' αυτές και τους ωθούσαν στο να εγκαταλείψουν την γη τους και να αναζητήσουν προστασία στο κτήμα ενός προνομούχου ιδιώτη. Το κράτος έχανε τους παρόικους του και τους κέρδιζαν οι αριστοκράτες.

Υπήρχε και η υπεραπαιτήση της τακτικής φορολογίας.

Ο φόρος που βάρυνε τους παρόικους, πληρωνόταν απ' αυτούς στον προνοιάριο ή τον ιδιοκτήτη· ο πρώτος τους κρατούσε ως μέρος της αμοιβής του, ο δεύτερος κανονικά θα έπρεπε να τους μεταβιβάσει στο κράτος. Και ο ένας και ο άλλος δεν επιβαρύνονταν από τυχόν αύξηση του φόρου των παρόικων – μόνο ο προνοιάρχιος μπορούσε ίσως να χάσει έναν πάροικο σε περίπτωση που η απόδοση των υπολοίπων τού εξασφάλιζε το συμφωνημένο εισόδημα. Υπογραμμίζω τις τελευταίες λέξεις· το συμφωνημένο εισόδημα, το οικούμενον του προνοιαρίου ήταν εξασφαλισμένο, συνεπώς και αν έχανε έναν πάροικο, ο προνοιάρχιος δεν υφίστατο καμιά ζημιά· οι πάροικοι ζημιώναν επειδή πλήρωναν περισσότερα.

Τα πράγματα έχουν κάπως διαφορετικά όταν μιλάμε για τον φόρο που βάρυνε την γη. Ο φόρος αυτός δεν εξαρτιόταν από το πραγματικό εισόδημα της γης, εξαρτιόταν μόνο από την «αξία» της, δηλ. την ποσότητα και την ποιότητά της. Ο κύριος της γης νοίκιαζε όσην απ' αυτήν μπορούσε στους παρόικους του και εισέπραττε ένα μέρος της σοδειάς, σχεδόν ποτέ μετρητά. Συνεπώς, για να πληρώσει τον φόρο θα έπρεπε αυτός να εμπορευματοποιήσει ένα μέρος του εισοδήματός εις είδος που εισέπραττε.

Στην περίπτωση του προνοιαρίου, η επίπτωση της αύξησης της φορολογίας ήταν και πάλι σχεδόν μηδενική δεδομένου ότι ο προνοιάρχιος κρατούσε ως αμοιβή του τον φόρο, τον οποίο θα έπρεπε να πληρώσει για την γη που του παραχωρούνταν. Με άλλα λόγια, το κράτος θεωρούσε τον προνοιάριο ως ιδιοκτήτη της γης που του είχε παραχωρήσει, του παραχωρούσε το σύνολο του εισοδήματος της γης αυτής, και προσμετρούσε ως αμοιβή για τις υπηρεσίες του προνοιαρίου τον έγγειο φόρο, τον οποίο του χάριζε. Συνεπώς, αν με τις μηχανεύσεις του φοροεισπράκτορα, εμφανιζόταν πως η γη του προνοιαρίου ήταν περισσότερη ή καλύτερη απ' ό,τι στην

25. N. Oikonomides, Ottoman Influence on Late Byzantine Fiscal Practice, *Südost-Forschungen* 45 (1986), 10.

πραγματικότητα, το μόνο που μπορούσε να συμβεί, θα ήταν να μειωθεί η ποσότητά της. Δεδομένου όμως ότι η ποσότητα γης μιας πρόνοιας ήταν πάντοτε περισσότερη απ' ό,τι μπορούσε στην πραγματικότητα να καλλιεργηθεί από τα διαθέσιμα χέρια, μια τέτοια περιογή δεν είχε ουσιαστικές συνέπειες.

Στην περίπτωση ενός γαιοκτήμονα, ας πούμε ενός μοναστηριού, οι συνέπειες θα μπορούσε να είναι πολύ πιο δυσάρεστες, εφόσον μια υπερεκτίμηση της γης μπορούσε να οδηγήσει στην αύξηση του απαιτούμενου φόρου ή στην απόσπαση/δήμευση ενός μέρους της γης αυτής που χαρακτηριζόταν ως *περίσσεια*. Αυτή η δημιουργία περισσειών ήταν ένας κύριος σκοπός των κρατικών υπαλλήλων, γιατί με τον τρόπο αυτό αυξανόταν η περιουσία την οποία το δημόσιο μπορούσε να εκμεταλλευθεί άμεσα ή, κυρίως, να την μοιράσει σε καινούργιες πρόνοιες. Έχουμε κάμποσα παραδείγματα τέτοιων διεκδικήσεων μεταξύ κρατικών υπαλλήλων και μοναστηριών. Τα έγγραφα που σώζονται στα μοναστηριακά αρχεία αναφέρονται σε περιπτώσεις που οι καλόγεροι κέρδισαν. Από τις αφηγήσεις των υποθέσεων όμως διαπιστώνουμε πως οι καλόγεροι συχνά έχαναν τις δίκες τους με τους εκπροσώπους του δημοσίου.

Η διορθωτική κίνηση αυτής της ενοχλητικής για τους γαιοκτήμονες κατάστασης δεν άργησε και εκφράστηκε με την παραχώρηση προνοιών πάνω σε ιδιόκτητη περιουσία. Ο αυτοκράτορας για να ανταμείψει τις πραγματικές ή θεωρητικές υπηρεσίες ενός γαιοκτήμονα, του χάριζε τους φόρους ή ένα μέρος των φόρων που αυτός θα όφειλε να καταβάλει για την έγγεια περιουσία του. Με τον τρόπο αυτό ο μεγάλος γαιοκτήμονας έβρισκε καταφύγιο απέναντι στην απληστία των ενοικιαστών των φόρων – με έξοδα του κράτους, είναι αλήθεια. Αλλά με τον διακανονισμό αυτό, διατηρούνταν αδιατάρακτη η κοινωνική ισορροπία στα ανώτερα στρώματα.

Έτσι, όταν οι απογραφείς του 14ου αι. δήλωναν ποια αποστολή είχαν αναλάβει, έγραφαν πως με βασιλική διαταγή επρόκειτο να παραδώσουν στον καθένα «τήν της ιδίας οίκονομίας αυτού ποσότητα»· βρήκαν λοιπόν, συνέχιζαν, και την μονή Ιβήρων, π.χ.<sup>26</sup> «κατέχουσαν οίκονομίαν» και της παρέδιδαν «τήν τοιαύτην οίκονομίαν». Είναι γνωστό πως η λ. οικονομία δήλωνε την πρόνοια.

Αφού λοιπόν περιέγραφαν τις γαίες και απαριθμούσαν τους παροίκους και τα λοιπά φορολογήσιμα στοιχεία με τον φόρο του καθενός, κατέληγαν σε ένα γενικό σύνολο, το οποίο περιγράφεται ως εξής σε ένα παράδειγμα από έγγραφο της μονής Ιβήρων του 1318: *ὥστε γίνεσθαι τὰ ὅλα νομίσματα 677, ἃ καὶ ὀφείλει κατέχειν καὶ νέμεσθαι καὶ τὴν ἐξ αὐτῶν πᾶσαν καὶ παντοίαν ἀποφέρεισθαι πρόσοδον, ἀπαιτεῖν τε τὸ οἰκούμενον διὰ δύο τοῦ ἔτους καταβολῶν, ἥγουν κατὰ μὲν τὸν Σεπτέμβριον τὰ ἡμίση, κατὰ δὲ τὸν Μάρτιον τὰ ἔτερα ἡμίση... κλπ.*<sup>27</sup> Σε άλλες

26. *Actes d'Iviron*, αρ. 75.

27. *Actes d'Iviron*, αρ. 75, στ. 599-602.

περιπτώσεις, είχε παραχωρηθεί μόνο μέρος του εισοδήματος, όπως, π.χ. πάλι στην μονή Ιβήρων το 1316· *ὁμοῦ τὰ ὅλα ὑπέρπυρα 520, ἀφ' ὧν τὰ μὲν 200 ὀφείλουσιν ἀπαιτεῖσθαι παρὰ τῶν μοναχῶν καὶ εἰσκομίζεσθαι ὡς κεφάλαιον πρὸς τὸ μέρος τοῦ δημοσίου, τὰ δὲ 320 καταλογίζεσθαι εἰς τὸ ποσὸν τῆς... μονῆς*<sup>28</sup>. Στην πρώτη περίπτωση το σύνολο του φόρου είχε παραχωρηθεί στην μονή· στην δεύτερη μόνο ένα μέρος του. Και στη μία και στην άλλη περίπτωση το μοναστήρι ἐβγαίνει κερδισμένο σε βάρος του κράτους για δυο λόγους. Πρώτα γιατί κρατούσε τα μετρητά, που θα ἔπρεπε κανονικά να καταβάλει ως φόρο· και δεύτερο, γιατί προστατευόταν το ίδιο και προστάτευε και τους παροίκους του ἀπὸ τις υπερβολές των φοροεισπρακτόρων – και γινόταν ἔτσι καλὸς εργοδότης, που μπορούσε να τραβήξει στις γαίες του κι ἄλλα χέρια χωρικῶν που θα ἠθελαν να ἀπαλλαγούν ἀπὸ την καταπίεση των φοροεισπρακτόρων.

Ὅπως ἔλεγαν οι μεμφίμοιροι του 1328, με τα δάκρυα των πτωχῶν και την ζημιὰ του κράτους η αγροτικὴ οικονομία δημιουργοῦσε ἐκεῖ που ἔπρεπε το περίσσευμα, το κεφάλαιο που θα χρηματοδοτοῦσε τις φιλανθρωπικὲς δωρεές ἢ τα ἔργα τέχνης, στην Κωνσταντινούπολη, στη Θεσσαλονίκη ἢ στο Ἅγιον Ὄρος. Και η αυθαιρεσία και η διαφθορά και τα προνόμια ἦταν μέρη ενός συστήματος, που λειτουργοῦσε αποτελεσματικά, και που σεβόταν τις υπάρχουσες ισορροπίες – μόνο που ἀδυνατίζε τον κοινωνικό ιστό και το ίδιο το κράτος, όπως θα φανεί με την επικείμενη ἀφίξη των Τούρκων.

28. *Actes d'Iviron*, αφ. 74, στ. 334-336.